

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

“Bank-moliya xizmatlari” fakulteti

“Bank va jamg'arma ishi” kafedrası

“Pul, kredit va banklar” fanidan

KURS ISHI

Mavzu: Pul aylanishi, uning tuzilishi va pul aylanishini rivojlantirish

Bajardi: Bi-112-gurux talabasi

Fayziev Sh.

Ilmiy rahbar: ass. Bekmurodov A.

Samarqand – 2014y

Mavzu: Pul aylanishi, uning tuzilishi va pul aylanishini rivojlantirish

REJA:

Kirish

1.Pul aylanishi va uning mohiyati.

2.O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida pul aylanishining tartibi

3.Pul aylanishi oqimlarini takomillashtirish masalalari

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining faoliyati foyda olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bank foydasining iqtisodiy mohiyati yangicha ijtimoiy-iqtisodiy tus olib bormoqda, chunki tijorat banklarining foydasi bank kapitali to'planishining va bankning rivojlanishining asosiy manbaidir.

2014 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, respublikamizda 27 ta tijorat banki faoliyat ko'rsatib, ularning 3 tasi davlat tijorat banki, 11 tasi aksiyadorlik tijorat banki, 9 tasi xususiy bank va 4 tasi chet el kapitali ishtirokidagi bank hisoblanadi. O'zbekistonda bank tizimining kapitallashuvini oshirish iqtisodiyotga qo'shimcha resurslarni jalb qilish orqali investitsion faoliyatni kengaytirish uchun amalga oshirilib borilmoqda.¹

Pul aylanishining sodda chizmasida faqat aholi va korxona, tashkilotlar o'rtasidagi pul harakati tasvirlanadi. Bunda pul aylanishining asosiy ikki omili:

bir tomondan – tovar va resurslar harakati bilan;

- ikkinchi tomondan – pul harakati ko'rsatilgan. Bunda davlat tashkilotlari, moliyaviy bozor, pul bozorlari, eksport va import va boshqa iqtisodiy munosabatlar aks etmagan.

Pul aylanishining birinchi turiga, ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur jami resurslar – mehnat qurollari, mehnat vositalari, ish kuchi sotib olish va aksincha, aholi tomonidan davlat, kooperativ – savdo tashkilotlaridan, kolxoz bozorlaridan, fuqarolardan iste'mol uchun zarur tovarlarni sotib olish va aholining yuqoridagi sub'ektlarga tovarlar sotish, kapital qurilish va ta'minlash sohasidagi hisob – kitoblar va boshqalar kiradi.

Korxona tashkilotlarining vaqtincha bo'sh turgan pullari ularning roziligiga asosan bank tomonidan kredit resurslari sifatida ishlatilishi mumkin. Korxona, tashkilotlarining bo'sh pul mablag'laridan tashkari, banklar jamoat tashkilotlarining, byudjet, sug'urta tashkilotlarining, aholining banklardagi pul mablag'laridan o'z resurslari sifatida foydalanib, xalq xo'jaligi tarmoqlariga kreditlar berishi mumkin. Shunday qilib, banklar tomonidan pul mablag'larining yig'ilish jarayoni pul aylanishida namoyon buladi.

¹ F.M.Mullajonov Bozor, pul, kredit jurnali. 2014 yil № 1(188)

1. Pul aylanishi va uning mohiyati.

Naqd pulsiz va naqd pul o'tqazish yo'li bilan amalga oshiriladigan to'lovlarning yig'indisi pul aylanishni tashkil qiladi.

Xalq xo'jaligi tarmoqlarida yaratilgan tovarlarning barchasi pul yordamida ayirbosh qilinadi. Pul aylanishiga tovar aylanishning pul shaklidagi ko'rinishi deb qarab bo'lmaydi. Chunki pul aylanishi tovar aylanishidan kengroq bo'lib, u tovarning sotilishi va sotib olinishidan tashqari, har xil sohalarda mehnatga haq to'lash jarayonini ham o'z ichiga oladi.

Pul aylanishining sodda chizmasida faqat aholi va korxona, tashkilotlar o'rtasidagi pul harakati tasvirlanadi (1 – chizma). Bunda pul aylanishining asosiy ikki omili: bir tomondan – tovar va resurslar harakati bilan; - ikkinchi tomondan – pul harakati ko'rsatilgan. Bunda davlat tashkilotlari, moliyaviy bozor, pul bozorlari, eksport va import va boshqa iqtisodiy munosabatlar aks etmagan. Aholi va korxonalar hech kanday vositalarsiz, to'g'ridan – to'g'ri iqtisodiy munosabatda bo'ladilar.

Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurslari va tovarlar harakati soat millari harakati buyichadir. Bu ko'rinishda resurslarning barchasi faqatgina axolining o'ziga tegishli deb qaralgan va bu resurslar korxonalarning tovar va boshqa mahsulotlariga ayirbosh qilinadi. Bu jarayonning amalga oshishida pul kabi vositachi ishtirok qilmaydi. Ayirboshlash jarayoni pulsiz muvozanat tariqasida namoyon buladi. Ayirboshlashning oddiy shakli, mazmun jihatidan sodda bo'lsa – da, amalga oshirish jarayonida ma'lum qiyinchiliklar mavjud.

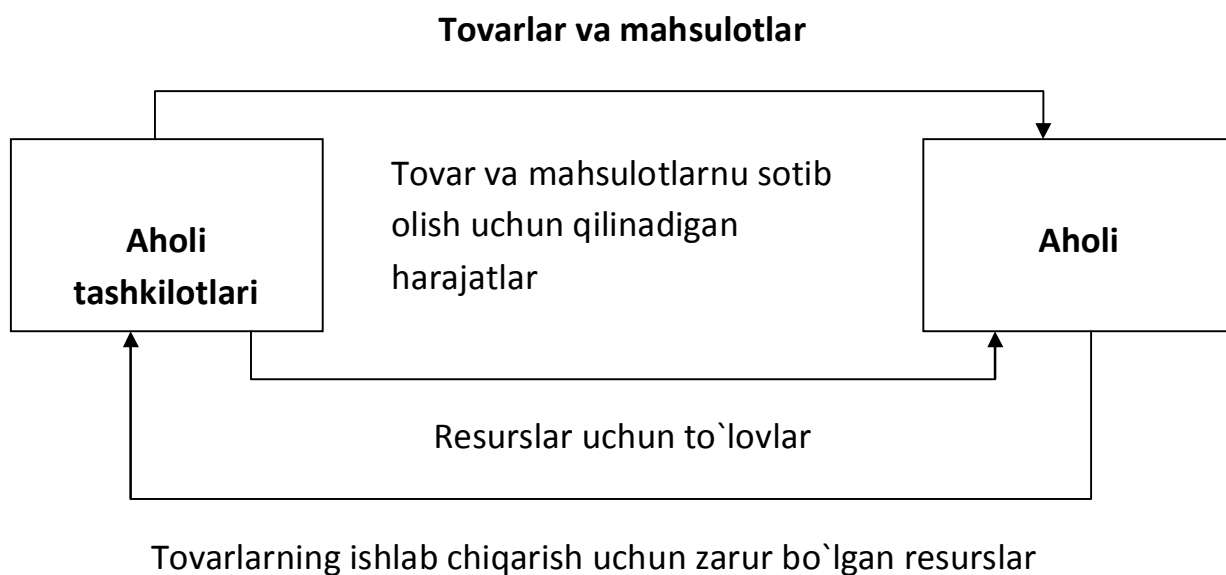
Shuning uchun tomonlar o'rtasidagi oldi – sotdi jarayonini tezroq va samaraliroq amalga oshiruvchi vositachi zarur. Bu jarayonning kechishi, ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy va mehnat resurslari shu resurslar uchun to'lovlar – ish haqi, renta to'lovlari, foiz daromadlari bilan bog'langan holda tovar va pul massasini tenglashtiruvchi mustaqil aylanishni yuzaga keltiradi.

Tovar bozori va resurslar bozorining yuzaga kelishi, mahsulot va **milliy daromadning** yuzaga kelishiga olib keladi. **Milliy daromadning** bir qismi aholi tomonidan jamg'arilib moliyaviy bozorlar orqali investitsiya shaklida korxona,

tashkilotlar ixtiyoriga kelib tushadi, bir qismi esa davlat zayomlari orqali byudjet defitsitini qoplashga yo‘naltiriladi. Natijada pul oqimi o‘zining asosiy yo‘nalishlari orqali korxona, tashkilot, aholi, tovarlar bozori va resurslar bozoridan o‘tib moliya bozori va davlatgacha yetib keladi, ya’ni, aholiga kelib tushadigan daromadning bir qismi soliqlar sifatida davlat ixtiyoriga kelib tushadi. Shuning uchun ham **pul aylanishining salmoqli qismini milliy daromadni yaratish**, taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog‘liq bo‘lgan jarayonlar tashkil qiladi. Milliy daromadni yaratishda pul aylanishi jamiyat a‘zolari bilan korxonalar o‘rtisidagi to‘lovda namoyon bo‘ladi.

1 – chizma

Iqtisodiy tizimda tovar pul aylanishining sodda ko‘rinishi

Pul aylanishing quyidagi guruhlarini ifodalash mumkin:

- ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar (ishlab chiqarish vositalarini sotib olish, ish haqi to'lash va b.);
- harajatlarni qoplash uchun kelib tushadigan tushumlar va jamg'armalarni tashkil qilish;
- turli xil moliyaviy majburiyat va daromadlardan to'lovlarni amalga oshirish va boshqa to'lovlar. Korxonalar oladigan daromadlardan byudjetga to'lovlar, ya'ni soliqlar va boshqa to'lovlarning amalga oshirilishi ham pul aylanishining bir qismini tashkil qiladi.

Pul aylanishi moliyaviy resurslardan foydalanish jarayonini ham o'z ichiga oladi. Kapital mablag'lardan foydalanish va ba'zi sohalarda harajatlarni moliyalashtirish, banklar tomonidan kreditlash jarayonining amalga oshirilishi ham pul oborotining yuzaga kelishi uchun zarur shartlardan hisoblanadi. Kreditlash uchun zarur bo'lgan kredit resurslarni pulning uzluksiz aylanishi natijasida vujudga keladi. Korxona, tashkilotlar tomonidan moddiy boyliklar, materiallar, yoqilg'i va boshqalarni sotib olish uchun muljallangan pul mablag'lari oldindan avanslashtiriladi. Qiymat pul shaklidan tovar shakliga utadi. Ishlab chiqarilgan mahsulot sotiladi va mol yetkazib beruvchining hisob varag'iga pul mablag'lari kelib tushadi. Shu tariqa korxonalarning puli uzluksiz aylanib turadi. Tovarlar uchun to'lovlar naqd pulsiz amalga oshirilgani uchun korxona hisob varag'iga kelib tushgan pul, uni ishlatishga zarurat tug'ilgunga qadar banklarda saqlanadi.

Korxona tashkilotlarining vaqtincha bo'sh turgan pullari ularning roziligiga asosan bank tomonidan kredit resurslari sifatida ishlatilishi mumkin. Korxona, tashkilotlarining bo'sh pul mablag'laridan tashkari, banklar jamoat tashkilotlarining, byudjet, sug'urta tashkilotlarining, aholining banklardagi pul mablag'laridan o'z resurslari sifatida foydalanib, xalq xo'jaligi tarmoqlariga kreditlar berishi mumkin. Shunday qilib, banklar tomonidan pul mablag'larining yig'ilish jarayoni pul aylanishida namoyon buladi.

Korxona tashkilotlarning kreditlashda pul mablag‘lari vaqtincha foydalanishga beriladi. Kredit berish va kredit hisobidan tovar moddiy boyliklarni sotib olish, ularni boshqa ishlab chiqarish harajatlari uchun sarflash va keyinchalik kreditni to‘lash ssuda hisobiga mablag‘ o‘tkazish jarayoni pul aylanishining unsurlaridan biri hisoblanadi.

Pul oboroti investitsiya bilan bog‘lik harajatlarni, sug‘urta jarayonlarini amalga oshirishni, mulkni, hayotni, transport vositalarini, bog‘larni, boshqa buyumlarni sug‘urta qilish va uni to‘lashni o‘z ichiga oladi.

Pul aylanishi aholi tomonidan uy – joy, kommunal xizmatlar, gaz, elektro energiyasi, aloqa xizmatlari uchun to‘lovlar, madaniy – maishiy xizmat ko‘rsatish korxonalariga to‘lovlar, transport uchun va boshqa tulovlarni, a‘zolik badallari va paylarni to‘lashni o‘z ichiga oladi. Shunday qilib, pulning ayrim yo‘nalishlarda harakatini ko‘rib chiqqan holda, pul aylanishining mohiyatini quyidagicha ta’riflash mumkin. Pul aylanishi, bu naqd pullik va pul o‘tkazish yo‘li bilan olib boriladigan hisob – kitoblarning yig‘indisidir.

Pul aylanishini ikki asosiy belgiga: birinchidan, jami ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va ikkinchidan, pulning funksiyalariga ko‘ra tarkibiy qismlarga bo‘lish mumkin. Jami ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liq holda pul aylanishi: tovarlarni ishlab chiqarish va sotish, kapital qurilish bilan bog‘liq aylanishga bo‘linadi.

Pul aylanishining birinchi turiga, ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur jami resurslar – mehnat qurollari, mehnat vositalari, ish kuchi sotib olish va aksincha, aholi tomonidan davlat, kooperativ – savdo tashkilotlaridan, kolxoz bozorlaridan, fuqarolardan iste’mol uchun zarur tovarlarni sotib olish va aholining yuqoridagi sub’ektlarga tovarlar sotish, kapital qurilish va ta’minlash sohasidagi hisob – kitoblar va boshqalar kiradi.

Pul aylanishining ikkinchi turiga ishchi xizmatchilarga ish haqi to‘lash, milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog‘liq to‘lovlar, kreditlash jarayoni bilan bog‘lik to‘lovlar va boshqa tovar harakati bilan bog‘lik bo‘lmagan to‘lovlar kiradi.

Pul funksiyalari va to'lov turiga ko'ra pul aylanishi naqd pullik va naqd pulsiz aylanishga bo'linadi.

Pul aylanishining asosiy qismini naqd pulsiz aylanish, ya'ni korxona, tashkilotlar o'rtasidagi, ularning davlat byudjeti, kredit tashkilotlari bilan naqd pulsiz bir hisob raqamidan ikkinchi hisob raqamiga mablag' o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan aylanish tashkil qiladi.

Pul aylanishi tarkibida naqd pulsiz aylanish salmog'ining yuqori bo'lishining sababi, avvalambor korxona, tashkilotlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarishni yuksaltirish zarurligi, ba'zi bir tarmoqlarning ixtisoslashuvi, kredit tizimining takomillashuvi va boshqalardir.

Tovarlarni sotish jarayonidagi hisoblar moddiy boyliklar aylanishi bilan bog'lik bo'lib, ular asosan korxona, tashkilotlar o'rtasida olib boriladi.

Notovar tavsifdagi hisob – kitoblarga milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash bilan bog'lik bo'lgan tovarlar, daromaddan to'lovlar, har xil badallari soliqlari, kreditlarni to'lash, uy – joy, har xil xizmatlar uchun to'lovlar va boshqalar kiradi.

Tovarlar harakati bilan bog'lik bo'lgan hisob – kitoblarning naqd pulsiz o'tkazilishi, moddiy boyliklarni yetkazib berish va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lov muddatini yaqinlashtirishga yordam beradi. Tovar moddiy boyliklar va xizmatlar uchun to'lovlarning o'z vaqtida o'tkazilmasligi korxonalar mablag'larining xo'jalik aylanishidan chiqib ketishga, ko'zlagan rejalarni bajarishga mablag'larning yetishmasligiga olib keladi. To'lovning tovarlarni olishdan oldin amalga oshirilishi mol sotib oluvchi korxona mablag'larining xo'jalik aylanishidan chiqib ketishiga olib keladi. Shuning uchun tovarlar harakati va to'lovlar bir – biriga mos kelishi katta ahamiyatga ega.

Naqd pullik aylanish – bu naqd pul yordamida amalga oshiriladigan to'lovlar yig'indisidir. Bu aylanish pul o'zining to'lov va muomala vositasi funksiyalarini bajarishida yuzaga keladi.

Naqd pullar muomala vositasi sifatida aholi bilan korxona, tashkilotlar o'rtasida, aholi bilan aholi o'rtasidagi tovarlar sotib olishda va sotishda qo'llaniladi.

Pul to'lov vositasi sifatida ish haqi, nafaqalar, mukofotlar, yakka tartibdagi qurilish uchun beriladigan kreditlar, sug'urta to'lovlarni to'lashda namoyon bo'ladi.

Undan tashqari naqd pullik aylanishga:

- kommunal xizmatlar uchun to'lovlar;
- maishiy xizmatlar uchun to'lovlar;
- sug'urta tashkilotlariga paylarni to'lash;
- bank kreditini to'lash;
- matbuot tashkilotlariga paylarni to'lash;
- aksionerlik jamiyatlari bilan a'zolari o'rtasidagi to'lovlar va boshqa to'lovlar kiradi.

Korxona, tashkilotlarning bankdagi hisob raqamidagi pul mablag'lari quyidagi yo'llar bilan naqd pulga aylanadi:

- ishchi xizmatchilarga ish haqi berish;
- ko'rsatilgan xizmatlar, mehnat uchun to'lovlar;
- nafakalar to'lash;
- har xil mukofotlar;
- aholidan qishloq xo'jalik mahsulotlari, tovarlar sotib olishda;
- davlat zayomlari va lotoreya biletlari buyicha to'lovlar;
- aholi banklardan jamg'armalarini olganda;
- aholiga sug'urta to'lovlarini to'laganda va xokazo.

Naqd pullar cheklangan miqdorda muomalaga chiqariladi.

Naqd pullarni muomalaga chiqarilishi ustidan bank nazorat olib boradi.

Pulning naqd pulsiz aylanishiga o'tganidan naqd pullik aylanishga ko'proq o'tishi pul muomalasi uchun xatarliroq hisoblanadi. Shuning uchun ham pulning naqd pullik aylanishga o'tish jarayoni davlatning Markaziy banki tomonidan nazorat qilib borilishi kerak.

Pul aylanishi bo'limlari o'rtasida yuzaga keladigan nomutanosiblik iqtisodiy choralar ishlab chiqish va amalga oshirish yo'li bilan yo'kotilishi kerak.

Buning uchun muomalaga xalq ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlarni ishlab chiqish va sotish, aholiga xizmat ko'rsatuvchi tashkilot va muassasalar sonini va xizmat turlarini yaxshilash naqd pullarning naqd pulsiz aylanishga o'tish jarayonini tezlashtiradi. Bu o'z navbatida mazkur mablag'lar hisobidan ishlab chiqarish jarayonini kengaytirishga imkon beradi.

Ba'zi adabiyotlarda naqd pul aylanishi va pul muomalasi tushunchalari bir xil mohiyatga ega degan xato fikrlarni ham uchratish mumkin. Pul muomalasining uziga xos xususiyati shundaki, bir pul belgisi bir necha marta to'lovlarni amalga oshirishda ishlatilishi mumkin. Muomalada bo'lgan naqd pul massasi ma'lum bir davrda (oy, uch oy, yil) da o'zgarmas bo'lib turgan holda, naqd pul oboroti pul birligining aylanish tezligiga ko'ra muomaladagi naqd pul miqdoridan bir necha marta ko'p bo'lishi mumkin va aksincha.

O'zbekistonda pul muomalaga Markaziy bank tomonidan chiqariladi. Aholi tomonidan ish haqi va boshqa to'lovlar shaklida olingan pullarning bir qismi dehqon bozoridan tovarlar sotib olishga sarflanadi. Dehqon bu pullarga savdo tashkilotlaridan tovarlar sotib oladi. Savdoga tushgan pullar savdo tushumi sifatida banklarga topshiriladi. Kurinib turibdiki, bankdan chiqqan pullar bir necha to'lovlarga ishlatiladi, naqd pul aylanishining hajmi to'lovlarni amalga oshirishi uchun muomalaga chiqarilgan pullar miqdoridan bir necha marta ko'pdur. Naqd pul aylanishi naqd pullar bilan oshiriladigan to'lovlar yig'indisi bo'lib, u sonlarda ifodalanadi.

Mablag'larni bir hisob raqamidan ikkinchi hisob raqamiga naqd pul ishtirokisiz, o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan hisoblar naqd – pulsiz hisob – kitoblar deyiladi.

Naqd pulsiz hisob – kitoblar quyidagi usullardan tashkil topgan. Bular: naqd pulsiz hisob – kitoblarni olib borish va amalga oshirishning asosiy tamoyillari; hisob – kitob shakllari; hisob – kitob hujjatlari; to'lov turi; navbati; manbalari; hisob – kitob qatnashchilari; bankning huquq va majburiyatlari va boshqalar.

Naqd pulsiz hisob – kitoblar o‘zining iqtisodiy mohiyatiga ko‘ra tovarlarni sotish jarayoni bilan bog‘liq hisob – kitoblar va notovar tarzidagi hisob – kitoblarga bo‘linadi. Tovarlarni sotish jarayonidagi hisob – kitoblar moddiy boyliklar aylanishi bilan bog‘liq bo‘lib, ular asosan korxona, tashkilotlar o‘rtasida olib boriladi.

Naqd pulsiz hisob – kitoblar quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

- korxona, tashkilotlar o‘z pul mablag‘larini (o‘z mablag‘larini va qarz mablag‘lar) bankda saqlashlari zarur;
- barcha naqd pulsiz hisob – kitoblar bank orqali utishi kerak;
- xo‘jalik organlari hisob – kitoblar shakllarini erkin tanlashlari va uni shartnoma orkali mustahkamlab quyishlari mumkin;
- xo‘jalik organlarining hisob – kitoblar bo‘yicha shartnomaviy munosabatlariga bank aralashmasligi kerak;
- tovarlar va xizmatlar uchun to‘lovlar to‘lovchining roziligi bilan amalga oshiriladi;
- to‘lovlar xo‘jalik organlarining hisob varaqasidagi mablag‘lari hisobidan, ba’zida (agar korxona kredit olishi mumkin bo‘lsa) bank krediti hisobidan amalga oshirilishi mumkin;
- to‘lov qoidasi mol yetkazib beruvchi va mol sotib oluvchi tomonidan mol yetkazib berish to‘grisidagi shartnoma asosida kelishib olinadi;
- mol yetkazib beruvchilarning hisob varag‘iga pul mablag‘larini o‘tkazish mazkur mablag‘larning mol sotib oluvchining hisob varag‘idan o‘chirilganidan keyin amalga oshiriladi (cheklar bilan hisob – kitob qilish bundan mustasno).

Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar o‘rtasidagi naqd pulsiz hisob – kitob quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- to‘lov topshiriqnomasi bilan;
- cheklar bilan;
- akkreditivlar bilan;
- tijorat banklarining veksellari bilan;
- to‘lov talabnoma – topshiriqnomalari bilan;

- to'lov talabnomalari;
- inkassa topshiriqnomalari bilan.

Korxona o'ziga qulay bo'lgan hisob – kitob shaklini erkin tanlashi mumkin. Hisob – kitoblarni qaysi shaklini qo'llash mumkinligini, to'lovchilarning to'lov shaklini, to'lovchi bilan mablag' oluvchi o'rtasida tuziladigan shartnomada ko'rsatiladi.

To'lov topshiriqnomasi buyicha amalga oshiriladigan hisob – kitoblar. To'lov topshiriqnomasi korxonaning unga xizmat ko'rsatuvchi banka o'z hisob varag'idan boshqa sub'ektning hisob varag'iga mablag' o'tkazib quyish to'g'risidagi topshirig'idir.

To'lov topshiriqnomasi belgilangan shakldagi yozma ravishda taqdim qilinadi. To'lov topshiriqnomasi yozilgan kundan boshlab 5 kun mobaynida kuchga ega bo'ladi.

Cheklar bilan hisob – kitob qilish. Chek – bu hisob varaqa egasining hisob varag'dan oluvchining hisob varag'iga pul o'tkazish uchun bankka berilgan topshiriqnoma bo'lib, u bankning maxsus blankasida tuziladi.

Cheklaning quyidagi turlari mavjud:

- akseptlangan cheklar;
- nomlangan, ya'ni bir marta ishlatiladigan cheklar;
- limitlangan cheklar daftarchalari.

Cheklar maxsus banklar asosida tayyorlanadi va qat'iy hisobda turadigan hujjatlar hisoblanadi.

Limitlangan chek daftarlari cheklari buyicha hisob – kitoblar: Limitlangan chek daftarchasi bilan hisob – kitoblar mol sotib oluvchi tomonidan tovarlar olinganda, xizmatlar ko'rsatilganda, aloqa korxonalarining, «O'zbekiston havo yo'llari» va «O'zbekiston temir yo'llari» ning ko'rsatadigan doimiy xizmatlari uchun to'lashda qo'llaniladi. Limitlangan chek daftarchasini olish uchun korxona bankka shu haqida ariza beradi. Limitlangan chek daftarchasi korxonaning hisob – kitob, yoki joriy schyotida pul mablag'i bo'lgan holdagina ochiladi. Limitlangan chek daftarchasi 5, 10 va 25 varaqdan iborat bo'lishi mumkin.

Ularning muddati – uch oy, yigirma besh varag'ligining muddati – olti oydan iborat. Muddati o'tgandan keyin yozilgan chek haqiqiy hisoblanmaydi va qabul

qilimaydi. Limitlangan chek daftarchasi muddati 10 kun bo'lib, chek yozilgan kun hisobga olinmaydi. Limitlangan chek daftarchasi bo'yicha hisob – kitob qilishning afzalligi shundaki, bu yerda to'lov kafolatlangan va to'lovchi har bir chekni akseptlash uchun bankka kirmaydi. Shu bilan bir qatorda bu turda hisoblashish korxonaning pul mablag'larini uning xo'jalik aylanishidan limitlangan chek daftarchasi muddatiga chetlashtiradi.

Akseptlangan va akseptlanmagan cheklar bilan amalga oshiriladigan hisob – kitoblar:

Akseptlanmagan cheklar soliq tashkilotlari tomonidan byudjet daromadini ko'paytirishda qo'llanadi. Bank tomonidan akseptlangan cheklar mahalliy hisoblarda byudjet tashkilotlariga olingan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlarda, soliq tashkilotlari byudjet daromadlarini aloqa tashkilotlari orqali qaytarganda qo'llaniladi.

Akseptlangan cheklarda mablag'lar « Akseptlangan to'lov topshiriqnomasi va banklarining hisob cheklari» schyotida deponentlashtiriladi.

Banklarning hisob – kitob cheklari bilan hisob – kitob qilish.

O'zbekiston Respublikasi bank muassasalari aholi bilan korxonalar o'rtasidagi naqd pulsiz hisob – kitoblarni amalga oshiradi. Tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun belgilangan tartibda hisob – kitoblarni bajarish uchun aholiga chek berishi mumkin. Hisob – kitob cheki aholining bankda turgan omonati yoki naqd o'tkazilgan pullar hisobidan burilishi mumkin. Chekda summa va omonatchining nomi yoziladi.

Hisob – kitob cheki savdo tashkilot tomonidan naqd pulga aylantirilmaydi. Chek summasidan katta miqdorda qaytim ham berilmaydi.

Akkreditivlar bilan hisob – kitob:

Hisob – kitoblarning akkreditiv shakli ham qo'llansada, oxirgi yillarda uning salmogi oshib bormoqda.

Akkreditiv – bu mijozning topshirig'iga asosan shartnomaning to'lash to'g'risidagi shartini mol yetkazib beruvchining foydasiga hal qilish haqidagi pul majburiyati hisoblanadi.

Akkreditiv olgan bank mol yetkazib beruvchi tomonidan akreditivda ko'zda tutilgan hujjatlar bankka taqdim qilinadi, akreditivlarning boshqa shartlari bajarilgandagina mol egasi schyotiga pul o'tkazishi yoki ana shu to'lovlarni to'lash vakolatini boshqa bankka o'tkazishi mumkin. Akreditivlarning quyidagi turlaridan foydalanish mumkin:

1. Qoplanadigan yoki qoplanmaydigan akreditivlar;
2. Qaytarib olinadigan va qaytarib olinmaydigan akreditivlar;

Qoplangan akreditivlarning mohiyati shundaki, akreditivning bu turida bank – emitent to'lovining o'z mablag'larini yoki unga akkreditiv ochish uchun berilgan kredit mablag'larini mol yetkazib beruvchining alohida hisob varag'i «Akreditivlar» ga bank emitent majburiyatlarning bugun amal qilish muddati davomida o'tkaziladi.

Banklar o'rtasida vakillik munosabatlari o'rnatilsa, qoplanmagan akreditiv ijrochi bankda unga akreditivning butun summasini undagi bank – emitentining yetakchi hisob varagidan o'chirish huquqini berish yo'li bilan ochilishi mumkin. Akreditiv summasi bank – emitentining alohida balansdan tashkari hisob varaqasi aks ettiriladi.

To'lov talabnomasi buyicha hisob – kitob qilish

To'lov talabnomasi – tovar yetkazib beruvchi va boshqa mablag'lar oluvchilar muayyan summani bank orqali to'lashni talab qilib to'lovchiga yuborgan hisob – kitob hujjatidir. Tovlar yetkazib beruvchi bitta operatsiyaning o'zi buyicha ikki va ikkidandan ko'p talabnomasi inkassa uchun taqdim etishga hakli emas. Faqat quyidagi hollarda bundan mustasno:

- dastlabki talabnoma to'lovchining bankiga yetib bormagani to'g'risida bildirishnomalar olingan hollar;
- talabnoma yukni bevosita korxona nomiga yozilgan hollarda.

Tovar yetkazib beruvchi tovar moddiy boyliklarni yuborish, xizmatlar ko'rsatish shartnomasi shartlarini, shuningdek terishli qonun hujjati talablarini buzgan hollarda to'lovchi akseptlashdan butunlay yoki qisman bosh tortish huquqiga ega bo'ladi. Oldindan akseptlash tartibida quyidagi hisob – kitoblar bo'yicha talabnomalar puli to'lanadi:

- agar shunday akseptlash tartibi shartnomada ko'zda tutilgan bo'lsa;
- korxonalar bilan xuddi boshqarmalar va ularning korxonalari o'rtasida davlat rezerviga tovarlar uchun qilinadigan hisob – kitoblar;
- byudjet tashkilotlari va muassasalari, jumladan Mudofaa Vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati tashkilotlarining tovar yetkazib beruvchilar va haridorlar bilan qiladigan hisob – kitoblar;
- Ichki ishlar vazirligi, idoradan tashqari qo'riqlash xizmati organlarining hisob – kitoblari;
- mahalliy boshqaruv organlarining hisob – kitoblari.

To'lov talabnomasi 0401001 – shakl blankalarda tuziladi. Agar talabnoma narxlar ro'yxatiga moslanmagan bo'lsa, unga tovar transport hujjatlari yoki uning o'rnini bosuvchi boshqa hujjatlar ilova qilinishi lozim. Boshqa ilovalarni bank qabul qilmaydi.

2.O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida pul aylanishining tartibi

Taraqqiy etgan mamlakatlarning tajribalarini o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatdiki, pul taklifini tartibga solish tizimining samaradorligini ta‘minlash, milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash va inflyatsiyani jilovlash imkonini beradi. Xususan, AQShda XX asrning 70-yillarida pul massasining barqaror o‘shish sur‘atlarini ta‘minlashga erishilganligi inflyatsiya darajasini keskin pasaytirish imkonini berdi.

Respublikamizda pul massasining o‘shish sur‘atlari va multiplikativ kengayishining barqarorligini ta‘minlash maqsadida majburiy zixira siyosatining moslashuvchanlik darajasini oshirish, tijorat banklari aktivlari va resurslari o‘rtasidagi nomutanosiblikning yuzaga kelishiga yo‘l qo‘ymaslik orqali muddatli depozitlarning brutto depozitlar hajmidagi salmog‘ini oshirish mumkin.

Markaziy bankning pul bazasi orqali pullar taklifiga kuchli darajada ta‘sir eta olishi xalqaro amaliyotda isbotlangan. 2009 yil sentyabr oyidan boshlab O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zahira stavkalarini depozitlarning muddatiga bog‘liq ravishda tabaqalashtirilganligi pul massasining multiplikativ kengayishini ta‘minlashga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Markaziy bankning ochiq bozor va qayta moliyalash operatsiyalari hajmini oshirish, valyuta va depozit siyosatining moslashuvchanligiga erishish pullar taklifining barqarorligini ta‘minlashda muhim o‘rin tutadi.

Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalari hajmini oshirish ushbu operatsiyalarning ob‘ekti bo‘ladigan qimmatli qog‘ozlarning sonini oshirishni talab etadi. Masalan, O‘zbekistonda davlat qisqa muddatli obligatsiyalari Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalari ob‘ekti hisoblanadi.

Majburiy zahira stavkalarining tabaqalanishi natijasida ularning amaldagi darajasi muddatli depozitlar uchun pasaygan. Bu esa, pul massasining multiplikativ kengayishiga xizmat qiladi. Ammo 2011 yilda davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari emissiya qilinmadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 30 dekabrda PQ-1675-sonli “O‘zbekiston Respublikasining 2012 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozlari va Davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida”gi Qaroriga

muvofiq, muomaladagi davlat qimmatli qogʻozlari 2012 yilning oxiriga qadar toʻliq soʻndirilgan. Natijada mamlakat Markaziy bankining ochiq bozor operatsiyalarining obʻektlarini oʻzgartirish zaruriyati yuzaga keladi.

Jadval. Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zaxira stavkalari.

Tijorat banklari depozitlari	Majburiy zaxira stavkasi, %	
	2009y. 1 sentyabrgacha	2009y.1 sentyabrdan
Bir yilgacha muddatga jalb qilingan	13,0	15,0
Bir yildan uch yilgacha muddatga jalb qilingan	15,0	12,0
Uch yildan ortiq muddatga jalb qilingan depozitlar	15,0	10,5

Markaziy bankning majburiy zahira stavkalarini tabaqalashtirish uchun asos – Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 28 iyuldagi PQ-1166-sonli “Tijorat banklarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga yoʻnaltirilgan uzoq muddatli kreditlari ulushini koʻpaytirishni ragʻbatlantirish borasidagi qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida” gi Qarori hisoblanadi.*

Xalqaro amaliyotda pul bazasi asosan quyidagi elementlardan tashkil topadi: Markaziy bank tomonidan emissiya qilingan naqd pullar; tijorat banklarining Markaziy bankning balansida ochilgan “Nostro” vakillik hisobraqamlaridagi pul mablagʻlari; tijorat banklarining Markaziy bankka oʻtkazilgan majburiy zahira ajratmalari.

Respublikamizda pul massasining oʻsish surʼatlari va multiplikativ kengayishining barqarorligini taʼminlash maqsadida majburiy zaxira siyosatining moslashuvchanlik darajasini oshirish, tijorat banklari aktivlari va resurslari oʻrtasidagi nomutanosiblikning

yuzaga kelishiga yo‘l qo‘ymaslik orqali muddatli depozitlarning brutto depozitlar hajmidagi salmog‘ini oshirish lozim.

2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy inqirozi taraqqiy etgan mamlakatlarda Markaziy banklarning ochiq bozor ob‘ektlari sonini oshirish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Bir qator korporativ qimmatli qog‘ozlar, ipoteka obligatsiyalari ochiq bozor operatsiyalarining ob‘ekti sifatida oldi-sotdi ob‘ektiga aylandi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarning bank amaliyotida ochiq bozor operatsiyalaridan bank tizimining likvidligiga ta’sir maqsadida foydalanish keng tarqalgan. AQSH Federal zaxira tizimida ham, Yevropa Markaziy bankining faoliyatida ham ochiq bozor operatsiyalaridan bank tizimining likvidligiga ta’sir etish maqsadida foydalanilayotganini kuzatish mumkin.

Pullar taklifini tartibga solishda Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati muhim o‘rin tutadi. Taraqqiy etgan mamlakatlarda Markaziy banklar tijorat banklarini trattalarni qayta hisobga olish yo‘li bilan kreditlash usulidan keng foydalanadi. Ammo ko‘pchilik o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida trattalar muomalasi mavjud bo‘lmaganligi sababli, Markaziy banklar trattalarni qayta hisobga olishga asoslangan diskontli kreditlar berish imkoniyatiga ega emas.

Aytish kerakki, trattalarni Markaziy bankda qayta hisobga olish har bir tijorat bankiga beriladigan qayta hisobga olish limiti asosida amalga oshiriladi. Bund har bir tijorat banki uchun qayta hisobga olish limitini belgilashda qayta hisobga olish kontingenti mamlakat tijorat banklarining soniga bo‘linadi. Limit belgilashning umumiy tenglik asosida amalga oshirilishi, banklararo raqobat muhitiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Chunki, tijorat banklariga nisbatan limitning ularning umumiy kapitali yoki birinchi darajali kapitaliga qarab belgilanishi kapital miqdori katta bo‘lgan tijorat banklariga nisbatan barobar bo‘lmagan raqobat muhitini ta’minlaydi.

Pullar taklifini tartibga solishning dolzarb masalalaridan biri – inflyatsiyani jilovlash hisoblanadi. Masalaning dolzarbliligi shundaki, pullar taklifining ko‘payishi inflyatsiya darajasining oshishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bunday sharoitda pul massasining o‘shishini cheklashga qaratilgan restriksion pul-kredit siyosatining amalga

oshirilishi makroiqtisodiy o'sish sur'atlarining sekinlashishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, pul massasini tartibga solish maqsadida amalga oshirilayotgan tadbirlarning makroiqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'siri Markaziy banklar uchun doimiy tahlil va monitoring ob'ekti bo'lib qolmoqda.

Ahamiyatli jihati shundaki, respublikamizda inflyatsiyaning belgilangan prognoz ko'rsatkichlari doirasida jilovlashga muvaffaq bo'linmoqda. 2014 yil uchun inflyatsiyaning yillik prognoz ko'rsatkichi 7-9 foiz qilib belgilangani holda, uning amaldagi darajasi 7,6 foizni tashkil etdi.

Respublikamiz iqtisodiyotiga investitsiyalarni keng ko'lamda jalb qilinayotganligi inflyatsiya va devalvatsiya sur'atlarining yo'l qo'ymaslikni dolzarb masalaga aylantiradi. Buning sababi shundaki, inflyatsiya va devalvatsiya sur'atlarining yuqori bo'lishi investitsiya loyihalarini moliyalashtirish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Pullar taklifini tartibga solish tizimining samaradorligini ta'minlash bevosita Markaziy bankning monetar siyosati instrumentlaridan foydalanish amaliyotining takomillashganligiga bog'liqdir.

3. Pul aylanishi oqimlarini takomillashtirish masalalari.

Moliyaviy hisobot axborotdan foydalanuvchilarga korxonaning moliyaviy ahvoli, moliyaviy natijalari hamda moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlar to'g'risidagi axborotlarni taqdim etish maqsadida tuzildi. Moliyaviy hisobot tizimida "Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot" korxonaning eng likvidli bo'lgan aktivlari – pul mablag'larining hisobot davrida faoliyat turlari bo'yicha harakatini yoritib, moliyaviy ahvoldagi o'zgarishlarni baholashga yordam beradi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot moliyaviy hisobot shakllari ichida kassa usuli bo'yicha tuziladigan yagona hisobot shakli bo'lib, uning axborotlari buxgalteriya balansi hamda moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot axborotlari bilan bog'langan xolda o'rganilganda, korxona moliyaviy ahvolidagi, moliyaviy natijalarning shakllanishidagi o'zgarishlarni chuqurroq tahlil qilish va aniq baholash imkoniyati paydo bo'ladi. Ushbu hisobot shaklining imkoniyatlaridan korxonada pul mablag'larining kelgusidagi harakatini prognozlash, pul mablag'lari harakatini samarili boshqarish va nazorat qilish, daromadlarning pulga aylanish darajasini aniqlash, operatsion siklni belgilash maqsadlarida keng foydalanish mumkin.

Me'yoriy hujjatlarga ko'ra, pul oqimlari to'g'risidagi hisobotda yil bo'yicha pul mablag'larining harakati operatsiya, investitsiya va moliya faoliyati bo'yicha guruhlangan holda aks ettirilishi lozim. Sanab o'tilgan faoliyatlar "№9. Pul oqimi to'g'risidagi hisobot" nomli buxgalteriya hisobining milliy standartida quyidagicha ta'riflanadi:

Operatsiya faoliyati – xo'jalik yurituvchi sub'ektning daromad keltiruvchi asosiy faoliyati, shuningdek sub'ektning investitsiya va moliya faoliyatiga oid bo'lmagan o'zga xo'jalik faoliyati.

Investitsiya faoliyati – pul ekvivalentlariga kiritilmagan uzoq muddatli aktivlar va boshqa investitsiya ob'ektlarini sotib olish va sotish.

Moliyaviy faoliyat – xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyati bo'lib, uning natijasida o'z mablag'i va qarz mablag'lari miqdori va tarkibida o'zgarishlar yuz beradi.

Ta'riflarning mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak, "Pul oqimi to'g'risidagi hisobot"ning hozirgi amaliyotdagi shakli va uni tuzish uslubiyotida munozarali holatlar mavjud. Pul mablag'lari harakatida shunday pul tushumlari va chiqimlari borki, ular to'g'ridan-to'g'ri biror faoliyatga tegishli bo'lmasdan, balki faoliyatlardan birining hosilasi sifatida yuzaga keladi. Bular moliyaviy resurslarni jalb qilishda to'langan foizlar, to'langan dividendlar, investitsiyalarni kiritishdan olingan foizlar va olingan dividendlar bo'lib, ular bo'yicha pul oqimlarini tegishli hisobotda aks ettirish masalasida bahsli holatlar mavjud.

Ma'lumki, olinadigan foizlar va dividendlar qarz va ulush ko'rinishidagi investitsiyalardan olinadigan daromadlar, ya'ni investitsion faoliyatning natijalari hisoblanadi. To'lanadigan foizlar va dividendlar esa, xo'jalik yurituvchi sub'ektga qarz mablag'lari tarkibiga va xususiy kapitalga jalb qilingan moliyaviy resurslar uchun to'lanadigan haq, ya'ni moliyaviy faoliyatning natijalari hisoblanadi.

"№9. Pul oqimi to'g'risidagi hisobot" nomli buxgalteriya hisobi milliy standarti BHMSning 24 va 25 bandlarida foizlar va dividendlarni pul oqimlari to'g'risidagi hisobotda aks ettirish bo'yicha me'yorlar quyidagicha aks ettirilgan:

Bank muassasalari uchun to'langan va olingan foizlar hamda dividendlar operatsiya pul oqimlari sifatida tasnif etiladi. Boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun to'langan va olingan foizlar hamda dividendlar operatsiya faoliyatidan keladigan pul oqimlari sifatida nasnif qilinishi mumkin, chunki ular sof daromad yoki zararni aniqlashga qo'shiladi.

To'langan dividendlar moliyaviy pul oqimi sifatida tasnif qilinishi mumkin, chunki ular moliyaviy resurslarni olish uchun to'langan haq hisoblanadi.

Bundan kelib chiqadiki, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning hisobot davri uchun tayyorlangan pul oqimlari to'g'risidagi hisobotda to'langan va olingan foizlar hamda dividendlar operatsion faoliyat bo'limida ko'rsatilishi kerak, to'langan dividendlar esa moliyaviy faoliyat bo'limida ko'rsatilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2002 yil 27 dekabrda 140-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan "Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot"ning tarkibini

ko‘radigan bo‘lsak, unda olingan va to‘langan foizlarni aks ettirish uchun “Moliyaviy faoliyat” bo‘limida 110-satr, olingan va to‘langan dividendlarni aks ettirish uchun shu bo‘limda 120-satr ajratilgan. Bundan kelib chiqadiki, olingan va to‘langan foizlar hamda olingan dividendlar bo‘yicha pul mablag‘laroi tushumi va chiqimini aks ettirish bo‘yicha “№9. Pul oqimi to‘g‘risidagi hisobot” nomli BHMSning 24 va 25 bandlarida va belgilangan me‘yorlar hamda Moliya vazirining 2002 yil 27dekabrdagi 140-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot”ning tarkibidagi moddalar bir-biriga muvofiq kelmaydi.

Ushbu muammoni bartaraf etish uchun “Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot” va u bilan bog‘liq me‘yoriy hujjatlarni takomillashtirish lozim. O‘zbekistonda buxgalteriya hsobi moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga integratsiyalanayotgan sharoitda buxgalteriya hisobining milliy standartlarini ishlab chiqishda milliy hisobot tizimining xususiyatlarini inobatga olgan xolda, yrim qat’iy me‘yorlarni o‘rnatish lozim. Chunki, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari ushbu standartlarni qabul qiluvchi davlatlar uchun tavsiya sifatida tayyorlanadi hamda moliyaviy hisobotning qat’iy shakllarini belgilamaydi.

O‘zbekistonda moliyaviy hisobot shakllari, shu jumladan pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot ham qat’iy belgilangan shaklda tuzilishi belgilab qo‘yilganligi sababli, axborotni hisobotda aks ettirish bilan bog‘liq me‘yoriy qoidalar me‘yoriy hujjatlarda “tasnif etilishi mumkin” tarzida tavsiya harakterida emas, balki, “tasnif etiladi” ko‘rinishida qat’iy me‘yor sifatida belgilanishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobotning amaldagi shaklida mavjud yana bir muammo – moliyaviy ijara bo‘yicha pul mablag‘lari harakatini aks ettirish masalasidir. Moliya vazirligining 2002 yil 27 dekabrdagi 140-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot”da moliyaviy ijara muomalalari bo‘yicha pul tushumlari va chiqimlari uchun “Moliyaviy faoliyat” bo‘limida 160-satr ajratilgan. Bu holat moliyaviy ijara bo‘yicha barcha pul oqimlarini moliyaviy faoliyatga tegishli, deb tasniflanishiga olib keladi. Aslida esa, moliyaviy ijarani korxonaga nisbatan ikkiga ajratish lozim:

1. Aktivlarni moliyaviy ijaraga berish.

2. Aktivlarni moliyaviy ijaraga olish.

Moliyaviy ijara bo'yicha pul mablag'lari harakatini ham shundan kelib chiqib tasniflash lozim. Aktivlarni moliyaviy ijaraga berish bo'yicha pul tushumlari to'liq investitsion faoliyat sifatida tsniflanishi lozim. Chunki, ijaraga berilgan aktivning qiymatini qoplash tarzidagi pul tushumlari asosiy vositalar yoki kapital qo'yilmalar kabi uzoq muddatli aktivlarning chiqimi bilan bog'liq bo'ladi. Aktiv qiymatini kechiktirib to'lanishi hisobiga olinadigan foizlar investitsion faoliyatning hosilasi hisoblanadi.

Aktivlarni moliyaviy ijaraga olish muomalalarida yuzaga keladigan pul to'lovlarini esa, korxona faoliyatini moliyalashtirish jarayonida yuzaga kelgani bois, pul oqimlari to'g'risidagi hisobotning moliyaviy faoliyat bo'limida aks ettirish to'g'ri bo'ladi.

Bayon qilinagana takliflar moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari hamda O'zbekistonda pul oqimlari to'g'risidagi hisobotni tuzish tartibini belgilovchi me'yoriy hujjatlarni qiyosiy o'rganish asosida shakllantirilgan bo'lib, iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida davlat, investorlar, kreditorlar, mol yetkazib beruvchilar, haridor va buyurtmachilar hamda axborot iste'molchilari bilan korxona o'rtasida kommunikatsiya vositasi bo'lgan moliyaviy hisobotning axborot imkoniyatlari kengayishiga, buxgalteriya hisobi milliy standartlarining moliyaviy hisobot xalqaro standartlariga yanada integratsiyalashuviga hamda pul oqimlari to'g'risidagi hisobotni tuzish tartibini belgilovchi, bir-birini to'ldirib turuvchi me'yoriy hujjatlar qoidalarining muvofiqlashuviga xizmat qiladi.

Xulosa.

Pullarning muntazam aylanishi sharoitida diqqat-e'tibor banklar va chakana savdo korxonalarida yuqori shaffoflik, sifat va xavfsizlik, shuningdek naqd pul muomalasini tashkil etishga harajatlarni sezilarli kamaytirish uchun naqd pullar aylanishini optimallashtirishga qaratiladi.

Pul aylanishini ikki asosiy belgiga: jami ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va pulning funksiyalariga ko'ra tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin.

Pul oboroti investitsiya bilan bog'liq harajatlarni, sug'urta jarayonlarini amalga oishirishni, mulkni, hayotni, transport vositalarni, bog'larni va boshqa buyumlarni sug'urta qilish va uni to'lashni o'z ichiga oladi.

Pul aylanishi aholi tomonidan uy-joy, kommunal xizmatlar, gaz elektr energiyasi, aloqa xizmatlari uchun to'lovlar, madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish korxonalariga to'lovlar, transport uchun va boshqa to'lovlarni, a'zolik badallari va paylarni to'lashni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, pulning ayrim yo'nalishlardagi harakatlarini ko'rib chiqqan xolda, pul aylanishining mohiyatini quyidagicha ta'riflash mumkin. Pul aylanishi, bu naqd pullik va pul o'tkazish yo'li bilan olib boriladigan hisob-kitoblarning yig'indisidir.

Pul aylanish tezligi uning pul muomala vositasi va to'lov vositasi sifatida amal qilgandagi harakat ko'rsatkichidir. Uning miqdorini hisoblash qiyin, shuning uchun uni hisob-kitob qilishda bilvosita ma'lumotlardan foydalaniladi. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda pul aylanish tezligi quyidagi ko'rsatkichlarga bog'liq bo'ladi:

-daromadlarning aylanishida tutgan o'rni. Bu ko'rsatkich pul muomalasi va iqtisodiy rivojlanish jarayoni orasidagi o'zaro aloqadorlikni ko'rsatadi.

-to'lov aylanishida pulning aylanuvchanlik ko'rsatkichi. Bu ko'rsatkich joriy bank schyotlari bo'yicha o'tkazilgan mablag'lar yig'indisining pul massasi o'rtacha qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Pulning aylanish tezligining o'zgarishi umumiy iqtisodiy hamda to'la monetar omillariga bog'liq. Pul qadrsizlangan hollarda iste'molchilar pullarining to'lov qobiliyatlarini saqlab qolish uchun ko'proq tovarlar harid qiladilar. Bu esa pul

aylanishini tezlashtiradi. Boshqa ko'rsatkichlar o'zgarmas bo'lganida pul aylanishining tezlashishi pul massasi oshishini bildiradi va inflyatsiyaga olib keluvchi bir omil sifatida maydonga chiqadi.

Iqtisodiyotdagi ahvolga qarab Markaziy bank o'zining pul-kredit sohasidagi strategiyasini aniqlaydi. Bundan tashqari mamlakatdagi pul muomalasi hukumat tomonidan chiqarilgan qaror va farmoyish bilan ham boshqariladi. Bunga misol qilib korxona va tashkilotlarning kassa tushumi rejasining bajarilishi ustidan qattiq nazorat o'rnatish, barcha savdo shahobchalarini inkassatsiyaga tortish, aholini o'z daromadini davlat banklarida saqlashga targ'ib qilish va ishontirish, qimmatli qog'ozlar bozorini kengaytirish, hisob cheklaridan keng foydalanish, bank tizimini takomillashtirish, ya'ni plastik kartochkalarni joriy etish va boshqalar bularning hammasi muomaladagi pul massasining kamayishiga, emissiya miqdorining qisqarishiga olib kelishi mumkin.

Chet el iqtisodchilarining tadqiqotlarini olib qaraydigan bo'lsak, yuqoridagidek pul aylanishini ikkiga bo'lib o'rganish yo'q. Buning asosiy sababi, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda hisob-kitoblar asosan naqd pulsiz olib boriladi. Hisob-kitoblarni bu turlarda olib borish qulay va sharoitga mos keladi. Lekin, hali rivojlangan iqtisodga ega bo'lmasdan turib, biz xorijiy davlatlarning hozirgi hisob-kitoblarning mavqei bilan o'z hisob-kitob tizimimizni tenglashtira olmaymiz. Undan tashqari bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish, millshiy pul birligini barqarorlashtirish, muomaladagi pul massasini va pul emissiyasini kamaytirish masalalari dolzarb turgan bir sharoitda pul aylanishini naqd pullik va naqd pulsiz aylanishlarga bo'lib o'rganishimiz, ularning tarkibini takomillashtirishimiz, samarali yo'llarni qo'llab jamiyatimizda to'laqonli pul aylanishini yaratishimiz va uni jamiyat rivojlanishi uchun xizmat qildirishimiz zarur. Mana shu sharoitgina rivojlangan xorijiy davlatlarga o'xshab pul aylanishini tarkibiy qismlarga bo'lmasdan tahlil qilishimiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, pul aylanishining ikki qismi bir-biri bilan uzviy bog'liq, chunki pul naqd pul aylanishidan naqd pulsiz aylanishga o'tadi va aksincha aylanib doimiy harakatda bo'lib, umumiy pul aylanishini yuzaga keltiradi.

Iqtisodiy kategoriyaga amal qiluvchi har bir mamlakat rivojlanishining asosiy vositalaridan biri pul bo'lib, bozor iqtisodiga o'tish va unda ish yuritishda uning o'rni va ahamiyati yanada oshib boradi. Pul – “bozor tili” deb bejiz aytilmagan. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to'lovlar, daromadu harajatlar, moliyaviy talablar va majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar makro va mikro darajada faqat pulda ifoda qilinadi.

Bozor munosabatlariga o'tish iqtisodiy kategori sifatida pulning, kreditning, foiz, soliq va boshqa kategoriyalarning mohichti va ahamiyatiga boshqacha yondashish zarurligini taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, T.: "O'zbekiston", 2012.
2. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonun, T.: "O'zbekiston", 1995.
3. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonun, T.: "O'zbekiston", 1996.
4. F.M. Mullajonov "O'zbekiston Respublikasi bank tizimi". –T.: O'zbekiston, 2001 y.
5. F.M. Mullajonov "O'zbekiston Respublikasi bank tizimi".To'ldirilgan ikkinchi nashri. T.: O'zbekiston,2011. – 368 b.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 15 apreldagi «Bank tizimini yanada islox qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi qarori. «Xalq so'zi» 16.04.2005.
7. Karimov I.A. Jahon moliyaviy –iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning Yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 2009. 56 b.
8. Karimov.I.A. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to'g'risida.T.,O'zbekiston.2005 y.
9. Rashidov O.YU.,Toymuhamedov I.R., Tojiev R.R., Karlibaeva R.X. Pul muomalasi, kredit va moliya. O'quv qo'llanma. T.: TDIU, 2005.
10. Sh. Z. Abdullayeva BANK ISHI O'rta maxsus, kasb-hunar kollejlari uchun darslikTOSHKENT«IQTISOD-MOLIYA»2010

Internet saytlari

1. www.cbu.uz
2. www.bank.uz
3. www.stat.uz
4. www.google.com
5. www.yandex.ru
6. www.ziynet.com